

ОЛЕКСАНДРА ЦАЛАЙ-ЯКИМЕНКО (1932–2018)

29 липня 2018 року на 87-му році життя у Полтаві померла видатна українська музикознавчиня, дослідниця української музики, докторка мистецтвознавства, професорка кафедри музичної медієвістики та україністики Львівської національної музичної академії ім. М. Лисенка, дійсна членкиня НТШ, членкиня Національної спілки композиторів України Олександра Сергіївна Цалай-Якименко. Попри те, що на ниві музичного мистецтва вона зробила великий внесок у різні ділянки – навчально-педагогічну, критично-публіцистичну, редакторську, виконавську, дослідницьку, – наукова праця стала головним осердям усього її життя. Похована на Личаківському кладовищі у Львові у могилі поряд з батьками.

Народилася Олександра Цалай-Якименко 27 березня 1932 року у місті Лубни на Полтавщині в епіцентрі Голодомору. Обоє батьків мали солідну вищу освіту: батько, Сергій Цалай, закінчив Московський інженерно-технологічний інститут, а мати, Євдокія Якименко, навчалася в Київському університеті, де її професорами були Сергій Єфремов, Микола Зеров, а серед однокурсників – відомий перекладач Григорій Кочур. 1940 року батьки переїхали до Львова, і з цим містом пов'язалася основна частина її життя та наукової праці. Тут почала ходити до школи, навчалася в університеті – два роки на фізико-математичному факультеті, де старшим товаришем був знаний майбутній математик академік Остап Парасюк. Все ж обрала музичний шлях і закінчила музичне училище та з відзнакою – Львівську консерваторію за двома спеціальностями: фортеп'яно (проф. Людмила Уманська) і музикознавство (проф. Станіслав Людкевич). Потім навчалася в аспірантурі при Київській консерваторії, де написала й захистила блискучу працю про інтерпретацію Шевченкового «Заповіту» у музиці (серед її опонентів була славна Михайлина Коцюбинська).

Ще в консерваторії виявила унікальні теоретичні здібності, виняткову працьовитість і спрямованість в осягненні поставлених завдань. Вже у дипломній праці про Симфонію невідомого автора з початку XIX ст., загальнознану як «Симфонія Овсянико-Куликовського», виявила великі наукові здібності, а праця з професором Людкевичем збагатила не лише в аспекті

музикознавства, але й сприяла виробленню міцної наукової методології, що визначило її подальші наукові успіхи.

Повернувшись після аспірантури до Львова, швидко здобуває викладацький і науковий авторитет серед викладачів і студентів консерваторії. Розроблює курс аналізу музичних форм, який захоплював не лише студентів, але й професорів; водночас зростає зацікавлення давньою українською музикою. За порадами професорки Київської консерваторії Онисії Яківни Шреєр-Ткаченко та відомих львівських науковців Віри Іларіонівни Свенціцької і Ярослава Дмитровича Ісаєвича із захватом відкриває давні сторінки української музики: творчість Миколи Дилецького і музично-теоретичну думку барокової доби, церковну монодію (ірмолойний спів).

З Олександрою Сергіївною я познайомився навесні 1967 року, навчаючись у консерваторії, коли потрібно було обрати керівника з фаху (спеціалізації). І тут я скористався з поради і сприяння Ліди Корній, тепер докторки мистецтвознавства, довголітньої професорки Київської консерваторії й авторитетної дослідниці історії української музики. Одразу ж було обрано старовинну музику – західну (Орlando ді Лассо, Палестріна, польська давня музика) та українську. На такому перетині Схід – Захід викристалізувалася тема дипломної праці про музику давнього Львова. Збереглися різні зошити з виписками і бібліографічними нотатками, чимало музично-аналітичного матеріалу з ремарками і виправленнями моєї Вчительки, над якими годинами працювали разом, і то майже щотижня. Так Олександра Сергіївна стала керівником моїх наукових студій упродовж декількох десятиліть. Згодом, в аспірантурі, була офіційним науковим консультантом при написанні кандидатської дисертації, як і згодом – докторської. У спів-авторстві ми написали й опублікували кілька статей, в тому й останню – 2016 року, про невеличку музичну абетку Онуфрія, архимандрита Харківсько-Курязького монастиря.

Та настали «холодні часи» політичних репресій, які зачепили й Олександру Сергіївну. У розквіті творчих сил, змушена покинути консерваторію, вона переїжджає до Києва, де працює редактором видавництва «Музична Україна». Наполегливо продовжує збирати і досліджувати матеріали про київську школу музики XVII ст. Присвячена цій темі книжка Олександри Сергіївни – хоч і анонсувалася у тематичних планах видавництва «Музична Україна» ще на початку 1980-х років – побачила світ щойно через 20 літ – 2002 року.

Поступово визріває думка про практичне втілення давнього освітньо-педагогічного досвіду у сучасну музичну педагогіку. Олександра Цалай-Якименко їде працювати у Мар'янівську музичну школу під Києвом,

де народився славетний український тенор Іван Козловський. За його підтримки, а також за підтримки інших відомих музикантів (зокрема Святослава Ріхтера), Мар'янівка стає важливим центром запровадження нових методів навчання дітей музики й співу на основі давньої сольмізаційної системи. І ось невдовзі мар'янівський дитячий хор на сцені Великого театру у Москві співає із самим Іваном Семеновичем Козловським...

Потім була праця у музичній школі в містечку Долині на Прикарпатті – в тій самій Долині, де за 15 літ до народження Олександри Сергіївни народився (і теж у березні!) Мирослав Антонович, диригент і оперний співак, дослідник давньої церковної музики. В середині 1990-х років вони зустрілися й справили одне на одного дуже велике враження. Обоє високі, стрункі, красиві, темпераментні, безмежно віддані українській справі – Мирослав Антонович у Голландії, Олександра Цалай-Якименко в Україні.

З середини 1990-тих років Олександра Сергіївна знову у Львові. Не без труднощів поновлює працю в консерваторії, та завдяки рішучій підтримці ректорів Марії Крушельницької, а потім Ігоря Пилатюка не лише отримує давно належні їй викладацькі та наукові регалії (звання доцента, професора, захист докторської дисертації), але й поглиблює і завершує чимало своїх наукових праць. У музикознавчих томах *Записок НТШ*, збірнику Інституту літургійних наук УКУ *Καλοφωνία*, кафедральному збірнику *Musica Humana*, у київських збірниках і часописах друкуються її наукові праці, виходять дослідження окремими виданнями. При активній співпраці з Олександрою Цалай-Якименко в консерваторії створюється кафедра музичної медієвістики та україністики, на якій вона успішно працювала понад десять літ.

У її науковій праці передусім слід відзначити глибоке осмислення методологічних засад дослідницького дискурсу: струнка теоретична логіка, чіткість і ясність викладу, міцна опора на попередні здобутки, широкі аналогії з суміжними науковими дисциплінами, апеляція до наукових конструкцій математично-природничих наук. І все це без грімкого пафосу і термінологічних викрутасів. Досконалість у всьому, прискіпливість до найменших деталей, гострота спостережень, виняткове музично-аналітичне мислення, спрямоване на розкриття таїни музично-образного змісту, – головні риси її наукової методології пізнання музики як одного з найвищих проявів людського духу.

Олександра Сергіївна розуміє пізнання музики у широкому гуманітарному контексті, в тісному єднанні мистецтва, літератури, естетики. Вона наголошує на таких важливих складниках, як постійна еволюція мистецтва та його історична зумовленість, взаємодія різних сторін творчої діяльності

суб'єкта, високі етичні чинники мистецтва. А домінантою в усіх цих взаємодіях і перехрещеннях стрімкого розвитку і стагнації дослідниця уміє виявити найістотніше, найважливіше, що забезпечує тяглість та неперервність розвитку музичного мистецтва рідного народу.

На переконання Олександри Сергіївни, єдність історичного й теоретичного методів є головною ознакою високої якості вивчення музичного мистецтва. Досліджуючи певне музичне явище, вона всесторонньо аналізує його музичні складові, вписуючи його у конкретний історичний контекст. У результаті відбувається рух думки від часткового, конкретного й теоретично осмисленого, через широкі історичні паралелі і контексти до побудови стрункої теоретичної концепції – ідеал, якого досягали хіба що такі велетні музикознавства, як Ріман чи Асаф'єв.

Тематика наукових зацікавлень Олександри Цалай-Якименко надзвичайно широка. Насамперед, це давня українська музика: церковна монодія, теоретична думка ранньомодерної України, музична освіта і педагогіка, Микола Дилецький, партесний спів; а ще – доба раннього класицизму в Україні: Березовський, Бортнянський, Симфонія невідомого автора. Особливою темою, темою всього науково-творчого життя Олександри Сергіївни стала музикальність поезії Шевченка, яку зуміла піднести на новий і значно вищий щабель, аніж тоді вже заявлене «Шевченко і музика». Музична природа Шевченкової поетики, особливо ж у великих і значущих народно-національних темах, лежить у феномені осягнення Поетом найглибшої суті національного життя у найрізноманітніших його проявах. Обрані Олександрою Сергіївною наукові теми були і залишаються надзвичайно актуальними, торкаються переважно найглибших основ рідної культури.

Талант Олександри Цалай-Якименко як науковиці зростав у тісній співпраці з Великими – чи то музикознавцями і музикантами, чи представниками суміжних гуманітарних наук. Це – академіки Іван Крип'якевич, Ярослав Ісаєвич, Василь Німчук, Дмитро Ліхачов, математик Остап Парасюк. А ще плеяда блискучих науковців, як-от Ярослав Дашкевич і Леонід Махновець, Віра Свенціцька і Володимир Овсійчук, Михайлина Коцюбинська і Володимир Крекотень, Орест Мацюк і Олег Купчинський, Ліда Коць-Григорчук і Уляна Єдлінська, Ілля Кудрявцев та багато-багато інших. У царині музики і музикознавства найперше місце належить Вчителю, наставникові і порадинові – Станіславу Людкевичу. Олександра Сергіївна тісно співпрацювала з такими визначними особистостями, як Онисія Шреєр-Ткаченко, Надія Горюхіна, Микола Гордійчук, Арсеній Котляревський, Іван Ляшенко, Ніна Герасимова-Персидська, Сергій Скребков, Анатолій Дмитрієв, Юрій Холопов, які високо її цінували. Серед музикантів

і композиторів її особливо підтримували Іван Козловський та Анатолій Кос-Анатолійський. У спілкуванні з Великими виникали Великі наукові досягнення.

Бібліографія наукових праць Олександри Цалай-Якименко

Монографії та брошури

- Так звана симфонія Овсянико-Куликовського. Дипломна робота / Науковий керівник Станіслав Людкевич. Львів 1958. 74 с. (рукопис).
- «Заповіт» – кантата С. Людкевича. Київ 1963. 30 с.
- «Заповіт» Т. Шевченка в музиці: Співвідношення форми та змісту в музичних інтерпретаціях «Заповіту». Дисертація на здобуття вченого ступеня кандидата мистецтвознавства. Київ 1964. 340 с. (рукопис).
- Микола Дилецький. Граматика музикальна: Фотокопія і транскрипція рукопису 1723 року / Підготувала до видання О. С. Цалай-Якименко, ред. колегія: М. М. Гордійчук, Я. Д. Ісаєвич, Л. Є. Махновець, С. О. Павлюченко, О. Я. Шрер-Ткаченко. Київ: Музична Україна 1970. ХСІV, 110 с.
- Методические рекомендации по внедрению активных методов обучения музыкальной грамоте с использованием моделирующих устройств (для преподавателей ДМШ, ДШИ, секторов педагогической практики при музыкальных училищах) / Рекомендовано Министерством культуры Украинской ССР. Київ 1989. 40 с. (співавтор Я. Михайлюк, П. Гоц, В. Грабовський).
- Музична грамота в моделях: Інструкція по впровадженню в учбову практику нових моделюючих пристроїв «Модус» / Рекомендовано Спілкою композиторів України. Київ 1989. 128 с. (співавтор Я. Михайлюк).
- «Музична грамота в моделях – музична грамота для всіх»: Вивчаймо ладо-тональності за системою «Модус» / ред. В. Грабовський, М. Корчинський. Львів – Нью-Йорк – Київ 1998 (співавтор Я. Михайлюк).
- Духовні співи давньої України: Антологія. Київ: Музична Україна 2000. 215 с.
- Київська школа музика XVII століття [= Українознавча бібліотека НТШ 16]. Київ–Львів–Полтава: НТШ 2002. 490 с.

Статті, рецензії

- «Заповіт» – народна революційна пісня // *Народна творчість та етнографія* (1963/3) 26–32.
- Ще раз про симфонію Овсянико-Куликовського // *Радянська культура* (1959–67 / 23 серпня) (співавтор Станіслав Людкевич); передрук: *Musica humana* 2. Львів 2005, 197–204.
- «Море непробранное...»: новознайдений автограф Миколи Дилецького // *Жовтень* (1966/7) 109–116 (співавтор Олександр Зелінський).

- Опис рукопису Миколи Ділецького «Граматики музикальна» // *Архіви України* (1967/2) 66–71.
- Трактат Миколи Ділецького // *Культура і життя* (1967/11 червня).
- Музыкально-теоретическая мысль на Украине в XVII столетии и труды Николая Дилецкого // *Musica Antiqua Europae Orientalis: Acta musicologica* II. Bydgoszcz 1969, 347–367.
- Музично-теоретична думка на Україні в XVII ст. та праці М. Дилецького // *Українське музикознавство* 6. Київ 1971, 32–40.
- Київська нотація як релятивна система (за рукописами XVI–XVII століть) // *Українське музикознавство* 9. Київ 1974, 197–224.
- «Повість о пінні мусикійськом» – видатна пам'ятка вітчизняної музично-естетичної думки (середина XVII століття) // *Українське музикознавство* 11. Київ 1976, 51–71.
- Письмо в редакцию [відповідь опонентам у полеміці про Миколу Ділецького] // *Советская музыка* (1978/2) 131–132.
- «Крыжовые» и «сипавые» пометы крюковой нотации XVII века – релятивные знаки альтерации в древнерусской певческой практике // *Прошлое и настоящее русской хоровой культуры*. Москва 1984, 58–60.
- Київська школа музики в її міжслов'янських та загальноєвропейських зв'язках XVII ст. // *Роль Києво-Могилянської академії в культурному єднанні слов'янських народів*. Київ 1988, 144–151.
- Музикознавство і педагогіка // *Історія української музики*, в шести томах: 1. Київ: Наукова думка 1989, 403–433.
- Острозький та київський напиви як явища ренесансно-барокової культури України XVII сторіччя // *X Всеукраїнська славистична конференція «Духовне відродження слов'ян у контексті європейської та світової культури»*. Чернівці 1992, 45.
- Церковно-співоче мистецтво Полтавщини у XVII–XVIII ст. // *Актуальні проблеми дослідження філософської культури східних слов'ян XI–XVIII ст.* Полтава 1992, 108–109.
- Перекладна півча література XVI–XVII століть в Україні та її музично-віршова форма // *Записки НТШ*, т. 226: *Праці Музикознавчої комісії*. Львів 1993, 11–40.
- Греко-византийская гимнография в контексте украинской певческой культуры XVI–XVII вв. // *Славяне и их соседи: Греческий и славянский мир в средние века и ранне-новое время*: Тезисы XIII конференции. Москва 1994, 59–60 (у співавторстві з Ю. Ясіновським).
- Греко-византийська гимнографія в контексті української культури XVI–XVIII ст. // *Другий Міжнародний конгрес українців: Історіографія українознавства, етнологія, культура*. Доповіді і повідомлення. Львів 1994, 163–166 (у співавторстві з Ю. Ясіновським).
- Музичне мистецтво давнього Острога // *Острозька давнина* 1. Львів 1995, 74–89 (у співавторстві з Ю. Ясіновським).

- Музичні образи Богородиці в українському Ірмологіоні XVI-XVIII століть // *Образ Богородиці в мистецтві*. Львів 1995, 70–72.
- Взаємодія «Схід – Захід» і Берестейська унія в становленні музичного бароко в Україні // *Берестейська унія і українська культура XVII століття*: Матеріали Третіх «Берестейських читань». Львів, Київ, Харків, 20–23 червня 1995 р. Львів 1996, 65–105; участь у дискусії – 106–107, 112–113, 114, 118–119, 125–127.
- Греко-византийская гимнография в контексте украинской певческой культуры XVI–XVII вв. // *Славяне и их соседи: Греческий и славянский мир в средние века и ранне-новое время*. Москва 1996, 169–173 (у співавторстві з Ю. Ясіновським).
- «Літерні поміти» російських співацьких рукописів XVII століття – різновид київської релятивної нотації // *Записки НТШ*, т. 232: Праці Музикознавчої комісії. Львів 1996, 41–58.
- Наспів Острозький // *Острозька Академія XVI–XVII ст.* Енциклопедичне видання. Острогор 1997, 102–104 (у співавторстві з Ю. Ясіновським).
- Взаємодія мистецтв у творчості Шевченка // *Українська мова й література в середніх школах, гімназіях, ліцеях* (1999/1) 79–84.
- Український дидактичний ксилофон системи «Модус» в контексті проблеми «Музична грамота в моделях – музична грамота для всіх» // *Формування національної культури молоді засобами народного мистецтва у контексті творчої спадщини В. М. Верховинця*: Збірник наукових праць Полтавського державного педагогічного інституту ім. В. Короленка. Полтава 1999, 254–261.
- Музичні принципи організації української силабіки // *Слово і час* (2000/9) 16–25.
- Музика // *Історія української культури*, в п'яти томах, т. 2: *XIII–середина XVII ст.* Київ: Наукова думка 2001, 737–760.
- Музикальність Шевченкової поезії // *Шевченківська енциклопедія* 4. Київ 2013, 357–361.
- Музичний ритм ірмологічних напівів як фактор стилю // *Православна монодія: її богословська, літургічна та естетична сутність* [= Науковий вісник Національної музичної академії України ім. П. І. Чайковського 15]. Київ 2001, 78–94.
- Давній Львів і оновлення української музики // *Καλοφωνία* 1. Львів 2002, 227–239.
- Про себе, мою родину та вчителів // *Καλοφωνία* 1. Львів 2002, xxx–xix.
- Стилістичні наверстування в українському Ірмолої // *Καλοφωνία* 1. Львів 2002, 46–58. [Участь у дискусії] // *Καλοφωνία* 1. Львів 2002, 190–192.
- Нотолінійний Осмогласник з молдавського монастиря Драгомирна – пам'ятка українсько-молдавських музичних зв'язків // *Musica humana* 1: Збірник статей кафедри музичної україністики ЛДМА / ред. Ю. Ясіновський. Львів 2003, 213–234 (співавтор Я. Михайлюк).
- Музична композиція Давидового псалму 149 Тараса Шевченка *Псалом новий Господеві* // *Καλοφωνία* 2. Львів 2004, 194–203.
- Сучасні аспекти музикознавчого дослідження версифікаційної техніки силабічного вірша // *Українська музика* (2014/1) 24–33.

Нотна абетка і передмова архим. Харківсько-Курязького монастиря Онуфрія з нотолінійного Ирмолая // *Καλοφωνία* 8. Львів 2016, 233–257 (співавт. Ю. Ясіновський).

Винаходи, праці в рукописах

Устройство для обучения музыкальному ритму и динамике звуков. Авторское свидетельство № 1176367 // *Государственный реестр изобретений СССР*, 1.V.1985 г.

Устройство для обучения музыке. Авторское свидетельство № 1223368 // *Государственный реестр изобретений СССР*, 8.XII.1985 г. (співавт. Я. В. Михайлюк, П. П. Гоц).

Устройство для обучения музыкальным системам ладов и созвучий. Авторское свидетельство № 1254527 // *Государственный реестр изобретений СССР*, 1.V.1986 г. (співавт. Я. В. Михайлюк, П. П. Гоц).

Музична грамота для всіх (навчання за графічно-кольоровими моделями «Модус»). Атлас-посібник у 3-х частинах, 12-ти зошитах, 200 кольорових таблиць з коментарями (рукопис, співавт. Я. Михайлюк).

Музично-ритмічна транскрипція «Кобзаря» Т. Шевченка (видання 1840 року). 250 с. (рукопис).

Музично-ритмічна транскрипція циклу «Давидові псалми» Т. Шевченка. 50 с. (рукопис, співавт. Я. В. Михайлюк).

Юрій Ясіновський